

Ена С. МИРКОВИЋ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ИСЛЕЂИВАЊА УХАПШЕНИХ КОМУНИСТА У СПЕЦИЈАЛНОЈ ПОЛИЦИЈИ ТОКОМ ОКУПАЦИЈЕ БЕОГРАДА (1941–1944)**

Апстракт: У раду се анализирају истражни поступци и резултати истрага, спровођени над члановима и симпатизерима КПЈ од стране IV Антикомунистичког одсека Специјалне полиције у окупираном Београду за време Другог светског рата. Користећи се првенствено архивском грађом Историјског архива Београда и референтном литературом, настојали смо да установимо да ли су и у којој мери ислеђивања у Антикомунистичком одсеку заиста била сурова и нехумана, како су приказивана готово без изузетка у сећањима савременика у послератном периоду. Уважавајући досадашња истраживања из угла историјске науке, основни циљ овога рада је да што објективније расветли поменути сегмент делатности Специјалне полиције.

Кључне речи: Други светски рат, Специјална полиција, Београд, Антикомунистички одсек, хапшеници, затвори, методе.

Процес писања историје Другог светског рата у Југославији и Србији прошао је кроз више фаза, остајући увек под снажним утицајем политичких прилика и владајуће идеологије. Током трајања комунистичког режима у СФРЈ, историја Другог светског рата писана је под нарочито јаким притиском идеологије и будним оком цензуре, уз изражену једностраност гледишта. Након слома комунизма дошло је до ревизије и превредновања многих закључака који су дуже од три деценије важили за коначне истине (Станковић, Димић 1996; Радојевић 2018; Димић 2018). У таквим околностима истраживање и писање радова на теме из Другог светског рата, посебно оних које се баве осетљивим питањима грађанског рата, колаборације и одговорности за злочине, за историчаре представљају изазов. Од њих се захтева озбиљно истраживање, утемељено на оригиналним изворима који су често недоступни или идеолошки обојени, па и код најобјективнијих истраживача постоји основана бојазан да ће радови бити окарактерисани као идеолошки пристрасни. Једна од таквих осетљивих тема јесте деловање Специјалне полиције и њених агената током Другог светског рата у Београду, нарочито онај сегмент који се односи на хапшења и ислеђивања присталица Комунистичке партије Југославије и на њихово држање пред истражницима у полицији.

* Научни сарадник, ena04111986@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

Задатак овог рада је да прикаже које су се методе користиле у затворима приликом испитивања присталица комунистичког покрета од стране Специјалне полиције, али и да одговори на питања колико се „строги партијски морал“ крунио пред испитивањима, какве резултате су давала испитивања и под којим условима је био могућ излазак на слободу. С обзиром на тему истраживања, акценат је на припадницима најбројније групе Специјалне полиције, IV Антикомунистичког одсека, пошто је он био задужен за сузбијање комунистичке акције и пропаганде, проналажење и хватање комуниста, као и за ислеђивање њихове кривице и кажњавање.

У реализацији овог задатка помогла нам је архивска грађа Историјског архива Београда, преваходно фонд Управе града Београда, где се чувају лични досијеи хапшеника на основу којих је могуће пратити ток истраге, али и досијеи агената и полицајаца. Драгоцене податке пружила нам је и истражна документација са суђења Божићу Бошкуну Бећаревићу, Светозару Вујковићу и Николи Губарову у оквиру фонда Окружног суда Београда, као и досијеа из Збирке Безбедносно-информативне агенције.

С обзиром на то да се ради о исказима узетим у специфичним околностима, током полицијских истрага у Специјалној полицији или датим током истражних процеса вођених од стране ОЗНЕ, овим изворима се мора приступити са посебним опрезом. Будући да су поједине изјаве биле даване под присилом или у намери да се умањи сопствена одговорност, није необично да се у таквим ситуацијама износе неистине, прећуткују појединости, а понекад чак и лажно оптужују други или сами даваоци исказа. Због начина и околности у којима су поједини искази дати, као историчари морамо задржати извесну резерву у погледу њихове веродостојности. Истовремено, морамо их темељно анализирати тражећи „пукотине у дискурсу“ и изворе изложити вишеслојној критици, јер је, нажалост, реч о јединим изворима који постоје и који сведоче о предмету истраживања.

У недостатку изворне архивске грађе комунистичког покрета, морали смо се ослонити на сећања савременика, преживелих бивших заточеника Антикомунистичког одсека Специјалне полиције, који се чувају у оквиру Збирке досијеа револуционара радничког покрета, као Мемоарска грађа. Основни недостаци ове грађе су субјективност, идеолошка пристрасност, као и чињеница да је у многим мемоарским исказима присутна временска дистанца (један део сећања настао је 60-их година 20-ог века), а тиме је и искривљена слика догађаја, потенцијално се јавља и „накнадна памет“, па се због тога морају узети са критичком резервом.

ФОРМИРАЊЕ СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ У ОКУПИРАНОМ БЕОГРАДУ

Делатност Управе града Београда у току окупације (1941–1944) била је фаза у догледу развоја ове установе, основане још у 19. веку. Континуитет ове институције постојао је од 1828. године, а 1870. године званично је уведен назив Управа вароши Београда (Бојовић 1995: 23). Установа је наставила да постоји и након Првог светског рата, а непосредно после ослобођења је имала два одељења: административно и саобраћајно. Устројство Управе града Београда је реформисано посебном

Уредбом из 1920. године, када су поред постојећа два установљена и два нова одељења: одељење јавне безбедности и одељење опште полиције (Божовић 1995: 88).

Значајан успех КПЈ на локалним изборима у Београду у августу 1920. године био је сигнал политичком врху Краљевине СХС о све већем политичком утицају комуниста. Власти Краљевине СХС настојале су да зауставе успон КПЈ (Ристановић 2019: 50), а Управи града припао је задатак да спроводи репресивне мере против комуниста и њихових следбеника (Божовић 1995: 88). Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, донет 7 месеци касније, додатно је санкционисао одредбе прописане „Обзномом“, а комунисте означаио као „дефетистички елемент јер руше ауторитет власти, раде на разбијању државе, шире тенденциозне и лажне вести, позивају војску и народ на непослушност“ (Николић 1990: 87). Започето је хапшење комуниста, који су махом спровођени у главни полицијски затвор, познат под називом „Главњача“. Он се налазио на данашњем Студентском тргу и имао је два дворишта – једно за криминалце, а друго за политичке хапшенике, међу којима је највише било комуниста. Сваки кварт такође је имао свој затвор (Божовић 2014: 30). Упркос ригорозним мерама власти, комунистички илегалци су наставили да агитију против система, и то првенствено међу радничком класом и студентском омладином, учествујући у организовању штрајкова, демонстрација, штампајући прогласе и пароле и оснивајући различите секције и удружења (Марјановић 1964; Дамјановић 1966; Vasić 1977).

За време Шестојануарске диктатуре, тачније 14. јануара 1930. године, донета је уредба са законском снагом о Управи града Београда у Краљевини Југославији. Њоме је утврђено да Управа града Београда обухвата територију општина Београд, Земун и Панчево и установљена је нова подела на следећа одељења: Административно, Одељење опште полиције (које је имало улогу политичке полиције), Одељење кривичне полиције, Одељење саобраћајне полиције и Одељење техничке полиције. Управа је била подређена министру унутрашњих послова (Матијашевић 2017: 67). Без обзира на политичке промене које су се одвијале у међувремену, оваква структура је наставила да функционише до почетка Другог светског рата.

Влада Милана Стојадиновића и промена спољнополитичке оријентације (окретање ка Немачкој и Италији) довела је, између осталог, до сарадње Управе града и немачке полиције. Године 1937. постигнут је и званични споразум о сарадњи, након чега је уследила размена полицијских делегата између Југославије и Немачке. У Југославији су од тада боравили и били веома активни немачки обавештајци, прикривени дипломатским и делегатским дужностима, међу којима су највише утицаја имали Ханс Хелм, официр Гестапоа, и Карл Краус, СС-мајор, један од организатора шпијунаже (Божовић 1995: 203).

Након бомбардовања Београда 6. априла 1941. године престала је да функционише и Управа града, у којој је настало расуло, а у граду је до доласка окупатора било присутно безвлашће. Ово стање је кратко трајало јер је већ 21. априла уследило именовање Драгог Јовановића, бившег помоћника Управника града Београда и саветника Министарства унутрашњих послова за „изванредног комесара“ Београда (Божовић 2014: 31). Надлештво Београдске полиције је поново успостављено, а наредбом озваниченом 25. априла прописани су организација

и делокруг рада.¹ Полиција Београда се састојала из три одељења: Административног, Специјалне полиције и Кривичне полиције (Божовић 1998: 110).

Специјална полиција имала је посебно важну улогу. Она је настала на темељима Опште полиције која је постојала у међуратном периоду, а чији су службеници четвртог одељења били најбољи познаваоци организационе структуре, облика деловања и кадрова КПЈ (Ристановић 2019: 364).² На основу Правилника од 20. октобра 1941. године установљени су следећи одсеци: I – административно-иследни, II – за унутрашњу политику и сузбијање саботажа, III – за странце и пограничну службу, IV – сузбијање комунистичке акције, V – за удружења и штампу, VI – централна пријавница, VII – одсек за Јевреје и Роме. Осим њих, постојали су још и Одељење полицијских агената и Картоотека.³ Правилником је делокруг Специјалне полиције одређен као врло широк и подразумевао је: одржавање државног поретка и безбедност, праћење политичког и друштвеног живота, вршење надзора над сумњивим лицима, контролу рада удружења и одржавања скупова, контролу штампе, пријављивање домаћих и страних држављана, одобравање разних приредби (Божовић 1995: 198). За првог шефа постављен је Миљивоје Јовановић, предратни шеф Одељења опште полиције са дугогодишњим искуством, док се на самом челу Специјалне полиције у току Другог светског рата најдуже задржао Илија Паранос (Божовић 1995: 61).

Руковођење најбројнијом групом Специјалне полиције, тзв. IV Антикомунистичким одсеком, поверено је Божидару Бећаревићу. Помоћници су му били Стеван Штерић, Радослав Радан Грујићић и Бранислав Божић, док је руковођење агентима додељено Миодрагу Миленковићу (Божовић 2014: 61). Главне активности Специјалне полиције у пракси биле су откривање, хапшење и ислеђивање комуниста, у чему је имала „одрешене руке“, а ислеђивање Јевреја и свештенства Српске православне цркве припало је Гестапоу. Управнику града су подношени дневни извештаји о свему важном из делокруга деловања Специјалне полиције. У његовом кабинету ови су извештаји превођени на немачки језик и он их је подносио војном заповеднику за Србију. Што се тиче Гестапоа, њему је Специјална полиција подносила од случаја до случаја извештаје о појединим питањима која су ову установу из различитих разлога интересовала. Извештаји су најпре подношени на српском језику, а касније на немачком. Гестапо је пак достављао Специјалној полицији податке о комунистима и она је даље настављала истраге.⁴

Почетком рата полицијска активност била је усмерена на прикупљање података о комунистима у Београду и њиховој активности током мартовских демонстрација, као и држање у току априлског бомбардовања. Комунистичка партија у Београду је пак искористила период априла и маја да консолидује своје чланство, пошто је

1 Историјски архив Београда (ИАБ), II-1/29, В-4, Збирка наредаба и упутстава бр. 1, Издање Општине града Београда 1941.

2 Према исказу Сергеја Голубјева, Специјална полиција је добила назив због психолошког ефекта који је требало да изазове код становништва, односно тежње да заплаши (Историјски архив Београда (ИАБ), Мемоарска грађа (МГ)-626/4224, предмет Сергија Голубјева).

3 ИАБ, УГБ СП, к. 589, Правилник о организацији и раду у Одељењу специјалне полиције.

4 Историјски архив Београда (ИАБ), фонд 221, Окружни суд Београд (ОСБ), кутија 1, Суђење Божидару Бошку Бећаревићу, Светозару Вујковићу и Николи Губарову, Записник о наставку саслушања Божидара Бошка Бећаревића од 7. 6. 1949. године, 14. 7. 1949.

много чланова напустило град након бомбардовања (Мирковић 2015: 220). Реорганизација је подразумевала задржавање постојећих седам рејонских комитета у Београду формираних пре рата, а основна организациона јединица и даље је остала ћелија (Ристановић 2013: 70). За потребе илегалног рада разрађен је систем курирских веза који је функционисао у самом граду, али и између Окружних комитета и Покрајинског комитета, што је чинило део партијске технике (Мирковић 2018: 89).

Период до напада Немачке на Совјетски Савез био је релативно миран за комунисте. Промена је уследила 22. јуна, а нарочито након подизања устанка 7. јула 1941. године. Окупатор је тражио од домаће управе да се одлучно супротстави устаницима, показујући да су интереси Осовине на првом месту, испред односа колаборациониста према свом народу (Стојановић, Бајагић 2014: 60). У циљу затварања ухапшених, одмах по избијању Седмојулског устанка, формиран је логор на Бањици, у који је 9. јула 1941. интернирана прва група комуниста (Петрановић 1992: 329; Веговић 1989: 31; Божовић 2014: 439). Један део логора био је под командом окупационих органа, док је другим делом управљао Светозар Вујковић у име колаборационистичке управе (Веговић 1989: 31).

Без неке посебне директиве или плана, комунистички илегалци су одмах почели са акцијама против окупатора у свим деловима Београда. Пратила се општа директива да се руши све што служи Трећем рајху (Мирковић 2018: 73). На ове акције окупаторски режим одговорио је још већом репресијом. Специјална полиција своје деловање у овом периоду посебно усмерава на Београд као највеће упориште комунистичких илегалаца (Николић 2002: 104). Полицијске снаге из УГБ, али и окупаторске полицијске јединице, вршиле су стално легитимисање грађана на улици и по локалима, обилазиле су рушевине и напуштене куће у потрази за тајним скровиштима илегалаца (Смилевски 1961: 159).⁵

Једна од редовних дужности агената било је претресање станова сумњивих лица. Најчешће су вршили упаде у току ноћи јер су желели да изненаде осумњиченог, као и стога што је због трајања полицијског часа постојала већа вероватноћа да се осумњичени тада налази код куће.⁶ Уколико би пронашли нешто сумњиво, приводили би стана у неки од затвора Специјалне полиције на даље ислеђивање (Туцовић 2017: 40).

ИСЛЕЂИВАЊА У АНТИКОМУНИСТИЧКОМ ОДСЕКУ: ПОЛИЦИЈСКЕ МЕТОДЕ И ДРЖАЊЕ УХАПШЕНИХ ПРЕД ИСЛЕДНИЦИМА

У току Другог светског рата у Београду је постојало више објеката које је користила Специјална полиција за привођење и саслушавање ухапшених лица. Седиште управе Специјалне полиције било је на Обилићевом венцу бр. 6, где се налазио и озлоглашени затвор „Мансарда“. Пошто је приликом бомбардовања била оштећена зграда „Главњаче“, преузета је велика зграда Гардијске касарне на углу Таковске

5 Архив Југославије (АЈ), фонд 516, Мемоарска грађа (МГ) II 1с/18, Сећања Бране Перовић; ИАБ, Управа града Београда (УГБ), Специјална полиција (СП), 4-47а кутија 289/6, Извештај о извршеном претресу;.

6 Исто.

и Далматинске улице. Одмах се приступило градњи једног затвора на углу Ђушине и Таковске улице, који је био познат и као „Централни затвор“.⁷ Уколико не би били ослобођени одговорности приликом испитивања у полицији, затвореници су по завршетку истраге упућивани у логор на Бањици. Просторије у логору на Бањици су се користиле и као „превентивни затвор“ у случајевима када није било довољно места за све хапшенике у оба затвора.⁸

„Мансарда“ је постојала као затвор и у међуратном периоду, и у прво време је служила као једини затвор за политичке хапшенике. Ислеђивања и постушци са ухапшенима били су веома строги. У затворским ћелијама на малом простору боравило је више затвореника, који су често били у лошем физичком стању након иследничког испитивања. Низак ниво хигијене и недовољно хране и воде додатно су утицали на то да затвореници изгледају веома лоше (мушкарци су махом били необријани, у прљавом вешу и слично).⁹ Лош третман имао је за циљ да додатно да заплаши ухапшене како би одали поверљиве информације. Затвореници су били изоловани од спољног света, једини контакт имали су са стражарима. Приликом ислеђивања поштовала се процедура која се састојала у томе да иследник на парчету папира напише име лице које је предвиђено за саслушање тог дана и преда га неком од дежурних агената, који би даље долазио до шубера где су се налазили стражари и прослеђивао цедуљицу. На њој би било означено да је у питању „саслушање“ тог лица, уз обавезни потпис референта који је затражио саслушање. Агент би онда сачекао да изведе осумњиченог, који би у његовој пратњи био доведен до собе за саслушање. На исти начин би лице било враћено након саслушања, а цедуљица уништавана. У „Мансарди“ су били строго забрањени пакети са храном и једино је за време празника било дозвољено да се предају у пријавници.¹⁰

Затвор у Ђушиној улици бр. 5, популаран под називом „Централни затвор“, функционисао је по нешто другачијем принципу. Пакети су били дозвољени, али храна која је доношена често није стизала до затвореника, јер су је пљачкали агенти или поједини иследници. Затвор у Ђушиној је био тако уређен да има два дела: у првом су смештани разни криминалци, а у другом политички затвореници из Анткомунистичког одсека Специјалне полиције. Овај део затвора је функционисао као посебан затвор од 6. јула 1942. године, када су у њега послати први хапшеници. Радио је по прописима Специјалне полиције, имао је укупно десет ћелија предвиђених за затворенике и четири собе за саслушање у којима су боравили иследници, као и посебну канцеларију за Божидара Бећаревића. Надзорник је био Стеван М. Штерић, а најпознатији иследници били су Јован Витас, Драгољуб Сремчевић, Владимир Поповић и др. (Божовић 2014: 398).

На основу сачуваних сећања притвореника, поступак према доведенима у затвор био је следећи: најпре би се од затвореника узимале генералије, односно тачни подаци о лицу и кривици, уколико би лице пристало да их да. Приликом првог

7 ИАБ, 1886, МГ-626/4224, Сећања Сергеја Голубјева.

8 ИАБ, 1886, МГ-626/4224, Сећања Сергеја Голубјева; Божовић, *Специјална полиција*, 395.

9 ИАБ, 1885, К-IV-123з, Сећања Саве Драговића; ИАБ, 1886, МГ-626/4224, Сећања Сергеја Голубјева.

10 Исто.

контакта иследници су настојали да вербално наговоре ухапшеног на сарадњу, користили су национална и родољубива осећања, а појединима су нудили и обећавали различите уступке у виду службе, пуштања на слободу, новца и слично.¹¹ Припадници Антикомунистичког одсека у већини случајева нису одмах прибегавали физичкој тортури, већ је најпре примењиван метод вербалног убеђивања ухапшених. Какав ће даље третман имати одређено лице, зависило је свакако од држања приликом првог ислеђивања.

Већ при другом сусрету отпочињала је и физичка тортура уколико је лице претходно одбило сарадњу. Ислеђивања су вршена углавном ноћу, почевши од 6-7 часове увече, па до 1-2 часа по поноћи. Дневна саслушања су била знатно ређа, највероватније јер се рачунало на додатну изнуреност затвореника. Степени примене физичке тортуре су се разликовали од случаја до случаја и важило је хијерархијско правило: што је важнија била личност илегалног покрета, то се према њој поступао са већом суровошћу ако је одбијала сарадњу.¹²

На саслушањима се инсистирало на томе да осумњичени каже све што зна и да ода своје ниже и више партијске везе. Ради добијања информација, шамарање и ударање песницом су се рачунали у блаже облике тортуре и њима би започињало злостављање ухапшеника. Ово је био тзв. претходно-припремни поступак, који је укључивао и методу „добацивања да се сети“, која је подразумевала да ухапшеника ударају наизменично 3-4 агента, тако што се добацују њиме од једног до другог, приликом чега би га свако ударао песницом или шамаром.¹³ Уколико би осумњичени и даље наставио да ћути о траженим информацијама, прелазило се на теже облике испитивања. Тада би ухапшенику биле везиване руке на леђа, затим би га оборили на под, а један агент би му седао на рамена и држао крпом запушена уста, други би завезао ноге жртве и почело би батинање по табанима док се жртва не онесвести. Онда би је полили хладном водом па наставили тучу.¹⁴ Ударање „жилом“, односно корбачем направљеним од говеђе коже, по длановима и босим стопалима затвореника, изазивало је изузетно јаке болове и крварења, након чега се настављало мучење тако што би се отворене ране стављале у кофу хладне воде, или би се директно на рану стављао снег уколико би било зимско доба, или пак облози од бурове воде. Ово је третирано као вид лечења, јер су као последица туче код појединаца избијали пликови или су табани раскрваљени.¹⁵ Сећања савременика су врло разнолика када су у питању методе физичког злостављања, па тако поред коришћења жиле, описују да су затвореници ударани и другим предметима, попут пендрека, по целом телу и лицу, затим да су тучени врећицама песка по бубрезима, плућима или стомаку, по полним органима, чупани за косу, појединцима су гашене цигарете по ушима и језику, забадане усијане игле под нокте, или су терани

11 ИАБ, 1886, МГ-ХЛШ-471, Затвор у Ђушиној улици.

12 ИАБ, 1886, 1773/Д-IV-218, Izvod iz izveštaja РК Србије СК КРЈ из јуна 1943.

13 ИАБ, Збирка БИА, I-1, док. 70-9-0007 170/3, Досије Божићара Бећаревића, Записник са саслушања Здравка Маричића од 10. 4. 1945.

14 ИАБ, Збирка БИА, I-1, док. 70-9-0000 429/5, Досије Божићара Бећаревића, Јавном тужилаштву за Н. Р. Србију, Одељењу Безбедности 30. 9.1949.

15 ИАБ, 221, ОСБ, Записник са наставка саслушања Николе Губарева од 23. 8. 1949, 2. 11. 1949.

да пију слану воду.¹⁶ У сећањима савременика забележено је да су ухапшенима који нису желели да одају информације везивали ланцима руке и ноге које су спајали на леђима и тукли их у том положају, а затим тако испребијане, помоћу мотке коју би провукли између тела и ланаца те постављали на две клупе, остављали да висе у ваздуху док се не предомисле.¹⁷ У жељи да застраше ухапшене пред извођење на са слушање, агенти су намерно остављали тела других пребијених затвореника у ходнику или у канцеларији да остали могу да их виде.¹⁸ Понекад су у сврху застрашивања показивани и лешеве људи убијених на улици, као што је био случај са телом Раше Ђермановића, кога су агенти убили, а потом његово тело изложили у затвору и показивали га затвореницима.¹⁹ Као метод застрашивања, Специјална полиција је претила хапшењем чланова породице, при чему, према појединим сећањима, није презала ни од претњи везаних за децу²⁰. Како нема података да су деца ухапшених заиста довођена у полицију, могуће је да су овакве претње примењиване као метод вербалног застрашивања.

Они затвореници који су након тортуре били у најгорем здравственом стању, смештани су у Притвореничко одељење, које се налазило у оквиру Опште државне болнице. Ово одељење је до бекства Александра Ранковића из затвора било смештено у Видинској улици, а потом је премештено у круг Војне болнице, где је остало до краја рата.²¹ Према сведочењу др Милорада Павловића који је у току окупације радио у овој болници, у Притвореничкој болници се лечило око 1400 до 1500 притвореника, а чак 85–90% њих долазило је из Специјалне полиције. О најчешћим повредама доведених затвореника др Павловић сведочи да је „код тучених било обично по табанима скинуто месо, које је само отпадало јер се после пребијања покидају крвни судови, месо трули и отпада“, а затим да је често било случајева „сломљених кошчица на табанима и преломљених ребара“. Такође је истакао да је доста пацијената имало повреде главе, избијене зубе, сломљену вилицу, те да је „било један или два случаја са тзв. 'руптуром јетре' тј. искиданом јетром услед туче или услед скакања по трбушној дупљи.“²²

У болницу свакако нису слати сви случајеви, већ само они којима је највише била потребна лекарска помоћ, јер су били у врло лошем физичком стању. Како би се што реалније утврдило колики је стварни проценат оних који су од последица тортуре завршавали у болници, требало би имати у виду колико је заправо

16 ИАБ, 1885, К-IV-123з, Сећања Саве Драговића; ИАБ, 1886, К-IV-124ђ, Сећање Бранке Ђорђевић, 19. 6. 1963; ИАБ, 221, ОСБ, Суђење Бећаревићу, Записник са саслушања Анке Кумануди, 16. 10. 1949; ИАБ, 1886, К-IV-124и, сећања Радосава М. Беливуковића, 5. 1968; ИАБ, Збирка БИА, I-1, док. 70-9-0007 170/3, Досије Божидара Бећаревића, Записник са саслушања Здравка Маричића, рађен 10. 4. 1945; ИАБ, Збирка БИА, XIII-1, док. 70900678/48-1, Досије Николе Губарева, Записник са саслушања Цветковић Василија, 18.8. 1949;

17 ИАБ, 221, ОСБ, Записник са наставка саслушања Николе Губарева од 23. 8. 1949, 2. 11. 1949.

18 ИАБ, 1886, К-IV-124и, сећања Радосава М. Беливуковића, 5. 1968; ИАБ, 221, ОСБ, Записник са саслушања сведока Радмиле Стефановић, 11. 7. 1949.

19 Исто.

20 ИАБ, 221, ОСБ, Записник са саслушања сведока Живојина Лазића, 16. 8. 1949; ИАБ, 221, ОСБ, Записник са саслушања сведока Начевић Станице, 21. 6. 1949.

21 ИАБ, 221, ОСБ, Записник са саслушања сведока др Милорада Павловића, 29. 9. 1949.

22 ИАБ, 221, ОСБ, Записник са саслушања сведока др Милорада Павловића, 29. 9. 1949.

људи прошло кроз затворе или истражни поступак због сумње да припадају или да су симпатизери КПЈ. Ово је могуће установити на основу доступних извештаја о броју ухапшених од стране Антикомунистичког одсека које је Специјална полиција правила на крају скоро сваке године. Ипак, ваљало би имати на уму да ова статистика није потпуна јер не постоје подаци за 1943. годину, док су за 1944. сачувани само делимично, као и постојање извесне могућности да су и доступни подаци дотеривани да би се код виших инстанци рад Антикомунистичког одсека прикаже ефикаснијим него што је био.

На основу извештаја, у току 1941. године, односно у периоду од 18. априла до 31. децембра кроз истражне затворе прошло је 2975 лица „по разним политичким-дефетистичким комунистичким деликтима“. Од овог броја у логор је упућено 510 лица (Ристановић 2014: 228–231) што је податак који имплицира да је заправо више од три четвртине ухапшених, односно 2465 лица, пуштено на слободу.²³ На основу истраживања Радета Ристановића, конкретно када су у питању београдски илегалци, откривено је њих 115, од којих је 59 стрељано, троје обешено, двоје убијено на улици, двоје преминуло током истраге, четворо одведено од окупационих власти, 16 прослеђено на принудни рад, 18 пуштено након издржавања предвиђене казне на Бањици, док је за 11 људи судбина остала непозната након логора (Ристановић 2019: 383).

Делатност Антикомунистичког одсека 1942. године на територији целе Србије била је додатно повећана. Службеници овог одсека ухапсили су 5465 лица. Од овог броја, услед недоказане кривице, пуштено је на слободу нешто мање од половине ухапшених (2654); упућено у Концентрациони логор на Бањици 1007; преминуло у затвору 13; предато за даљи спроводе у унутрашњост 842; упућено у Смедеревску Паланку 62; спроведено у Гестапо 155; превентивно ухапшено 234; предато Криминалној полицији 277 и Одсеку за Јевреје 17; истушних кажњеника 8 (Божовић 2014: 210). Према истраживањима Радета Ристановића, Антикомунистички одсек је у Београду ухапсио 481 лице, од чега је 198 стрељано, 14 је убијено приликом хапшења или је преминуло током истраге, 64 је одведено на принудни рад, 13 је предато другим органима, 46 је послато на преваспитавање у Смедеревску Паланку, 104 је пуштено након издржавања казне на Бањици и за 42 је судбина остала непозната (Ристановић 2019: 406).

За 1943. годину није познат укупан број лица која су ухапшена на основу сумње да имају везе са комунистичким покретом, а када су конкретно у питању београдски илегалци, откривено их је и ухапшено 245. Од овог броја 88 је стрељано, 6 је убијено на улици или током истраге, 44 је транспортовано на принудни рад, 4 су преузеле окупационе власти, 19 је послато на „преваспитавање“ у Смедеревску Паланку, 54 је према свему судећи остало до последњег дана у логору и 30 је пуштено након издржавања казне на Бањици (Ристановић 2019: 425).

За 1944. годину сачувани су подаци од јануара до фебруара 1944, на основу којих знајемо да је кроз притвор УГЂ прошло укупно 1171 људи, од чега је „преостало из децембра 1943 године 140 лица“. Од овог броја 100 је послато на Бањицу,

29 прослеђено окупационим властима, у Завод за принудно васпитање 38, другим властима 131, једна особа преминула је у затворској болници, а пуштено је 400 лица (Божовић 2014: 339). Када је реч о београдским илегалцима, за конкретан период од 1941. до 1944. године, истраживања Радета Ристановића показала су да је ухапшено 880 лица (највише 1942. године, 55%, док је сваке наредне године тај проценат опадао), од којих је 41% стрељано, 18% пуштено након издржавања казне, 15% одведено на принуди рад, за 13% непозната је судбина, 8% спроведено је у Смедеревску Паланку, 3% убијено током истраге и 2% предато другим институцијама окупационог режима (Ристановић 2019: 430).

Табела 1: Достапна статистика ухапшених београдских илегалца током окупације

година	1941	1942	1943
ухапшено	115	481	245
стрељно	59	198	88
убијено током истраге	2	14	6
предато другим органима	4	13	4
непознато	11	42	54
пуштено на слободу	18	104	30
упућено у Завод у Смедеревској Паланци	/	46	19
послато на принудни рад	/	64	44

Ако погледамо достапну статистику, произилази да је у београдским затворима кроз истражни поступак припадника Антикомунистичког одсека прошло више од 10000 лица са територије целе Србије. Уколико овај податак упоредимо са процентом да је максимално 1500 лица прошло кроз Притвореничко одељење због најтежих последица претрпљене тортуре (од чега је око 90% упућено од стране Антикомунистичког одсека), приближно је 10% свих лица која су прошла ислеђивања у полицији било изложено толико суровој психофизичкој тортури да су морала бити послата на болничко лечење. Овом броју би требало додати да је, према сада достапној статистици, 25 лица убијено током истраге или хапшења.

На основу података такође закључујемо да је више од половине свих ухапшених, тј. 5519 лица, пуштено одмах после испитивања на слободу, најчешће услед недоказане кривице, па је реално претпоставити да ова лица нису претрпела сурову полицијску тортуру.

Табела 2. Достапна статистика о ухапшеним и пуштеним лицима од стране Антикомунистичког одсека за целу Србију током окупације

година	1941	1942	1944	укупно
ухапшено	2975	5465	1171	9611
пуштено на слободу	2465	2654	400	5519

Приметан је највећи број хапшења, али и отпуштања од стране припадника Антикомунистичког одсека, у току 1942. године. У оквиру БДС грађе сачуван је и документ под називом „Извод из извештаја једног обавештајца“ од 30. маја 1942.

године, у коме стоји да је примећено отпуштање српских комуниста од стране IV одсека српске Специјалне полиције. У том документу се наводи како је ухашени Миодрaг Живановић, 25. априла 1942. године, који је званично припадао Демократској странци, али за кога се знало да је комунистички настројен, пуштен после пет дана из затвора. Он је као адвокат заступао интересе ухашених комуниста још пре рата и као такав био познат полицији. Потом се истиче: „Особе које долазе у обзир као посредници да се ослободе ухашени комунисти су искључиво крагујевчани [sic!], са којима Бећаревић одржава најужу везу.“²⁴ Даље је забележено да су предузете мере да се утврди о чему се стварно ради. Премда нема података како је даље текла ова истрага, из историјских извора знамо да је октобра 1943. године ухашени шеф картотеке, Крагујевчанин Јанко Јанковић, који је признао сарадњу са комунистичким покретом, а потом због исте 27. априла 1944. године и стрељан у Маринковој бари.²⁵ Не зна се тачан податак колико лица је Јанко Јанковић ослободио из затвора својом активношћу. У послератној комунистичкој штампи се наводи цифра око 2000 лица, али овај податак ваљало би узети са критичком резервом. На основу сачуваних сећања савременика, можемо закључити да је реч о више стотина лица којима је на неки начин помогао, укључујући и оне који никада нису били у затворима, већ им је као шеф картотеке издавао пропуснице да напусте Београд како би избегли хапшење.²⁶ Јанко Јанковић није био сам – у полицији се ослањао се на помоћ својих рођака Боривоја Митровића и Милуна Стефановића²⁷ – али су његов допринос ослобађању хапшеника Антикомунистичког одсека и сарадња са НОП-ом неспорни и немерљиви.

Требао би имати у виду да је један део лица пуштан након пристанка на сарадњу са припадницима полиције. Колико је ово био распрострањен случај, најбоље описује извештај Покрајинског комитета за Србију (ПК) из 1943. године упућен Централном комитету (ЦК КПЈ), у коме се каже да се никоме не може веровати ко је пуштен из затвора, и да се пуштени из полиције потом поново повезују са комунистичким покретом, али делују као кртице које роваре покрет изнутра.²⁸ На њих се у Партији гледало као на издајнике којима није могло бити опроштено, а за појединце за које је знао да су пристаали да раде за полицију, ПК је наређивао слање у одреде или ликвидације.²⁹ С друге стране, КПЈ и Главни штаб слали су својим члановима

24 БДС, Д-275, Извод из извештаја једног обавештајца од 30. 05. 1942. године.

25 ИАБ, УГБ СП, IV-353/1, Досије Јанка Јанковића.

26 ИАБ, 2848/МГ- 409, Сећање Босе Ђорђевић; ИАБ, 1886, Збирка досијеа револуционара радничког покрета и народноослободилачког покрета, К-IV/124к, Изјава Ивана Д. Стојаковића, 26. 06. 1964; Исто, К-IV/124, Изјава Светомира Стојановића, 26. 06. 1964; Исто, К-IV/124г, Изјава Милоша Радосављевића, 11. 06. 1963; К-IV/124ђ, Изјава Бранке Ђорђевић, 19. 06. 1963; К-IV/124а, Изјава Петра Дегића, 13. 06. 1963. године; Исто, К-IV/124ј, Изјава Вилотија Беличића, 13. 06. 1964; Исто, К-IV/124д, Изјава Аћима Цициловића, 12. 06. 1964; Исто, К-IV/124о, Изјава Симе Костића, 07. 05. 1968; Исто, К-IV/124з, Изјава Воје Тутуновића, 12. 04. 1964; Исто, К-IV/124о, Изјава Христине Марушић, 18. 04. 1963; К-IV/124ј, Изјава Ивана Шупурине, 18. 06. 1963; Исто, К-IV/124и, Изјава Радмиле Делић, 10. 06. 1964; Исто, К-124ц, Изјава Немање Марковића о Јанку Јанковићу, 1978.

27 Приватна архива Драгана Јанковића, Сећања Милуна Стефановића.

28 ИАБ, 1773/Д-IV-218, Извод из извештаја ПК Србије ЦК КПЈ из јуна 1943. године, 5.

29 ИАБ, Д-XLVII/1815, Писмо ПК ОК Крагујевцу од 15. маја 1943, 1.

упутство о држању пред иследницима Специјалне полиције, у коме су истицали да никако не би требало одавати било шта о илегалном раду, нити своје партијске саборце. Сама чињеница да је једно овакво упутство било потребно сведочи о томе да је попуштање пред иследницима било врло чест случај (Николић-Мраовић 2020: 85–90). Иако се не може поуздано одредити тачан број конфидената, на илегални покрет свакако су посебно погубно деловали бивши припадници КПЈ који су пристали на отворену сарадњу са полицијом, били примљени у статус агената или иследника и као такви учествовали у потказивању некадашњих „партијских другова“, попут Бранка Мишковића Блихера³⁰, Жике Петровића Дебелог³¹, Душана Јовановића Жуће³²,

30 Бранко Мишковић Блихер био је члан Месног комитета СКОЈ-а у Београду до хапшења 4. фебруара 1942. године. Он је одмах пристао на сарадњу са полицијом и омогућио јој да ухапси још тројицу чланова Месног комитета СКОЈ-а: Јосипа Шћурау, Драгутина Филиповића и Бранислава Банета Крстића. Дошло је до провала у првом и петом рејону, који је Бранко Мишковић Блихер држао на вези, као и у другом и четвртном, пошто је Бане Крстић попустио под тортуром полиције. Блихер је 30. децембра 1942. године и званично постављен за полицијског агента приправника. Показујући спремност за сарадњу са Специјалном полицијом, он је градом крстарио трагајући за оним лицима које је могао да препозна из свог скојевског рада. Учествовао је у више акција, укључујући и проналажење илегалне комунистичке штампарије. Непосредно пред крај рата, Блихер је још једном променио страну и са чином потпоручника ЈВУО учествовао као један од команданата Авалског корпуса. Од стране комуниста проглашен је за ратног злочинца и према сећањима Сергија Голубјева, завршио је тако што је убијен од стране родољуба, премда је највероватније ликвидиран од стране ОЗНЕ 1946. године (Видети: ИАБ, УГБ, ОПА, К.28, М60, Предмет: Мишковић С. Бранко; ИАБ, 1886-МГ-626/4224, Сећања Сергија Голубјева; Марковић 2006: Божовић 2014).

31 Жика Петровић „Дебели“, секретар СКОЈА VII рејона, на једном уличном састанку око Црвеног Крста 1941. године, пао је полицији у руке и после кратког времена постао повереник, одавши као прво састанак са својом вишом везом („Плави“ – Мијо Ковачевић, керамичар, члан ОК). За полицију је он био важан због свог реферата о раду покрета на Универзитету, у коме је означио све чланове комунистичке партије пре рата, а затим нарочито у настојању да се расветли личност Јосипа Броза Тита. Наиме, на студију Лазара Дожића, Жика Петровић је дао опис куће на Дедињу у којој се Јосип Броз Тито крио непосредно пре и нешто после окупације. Судбина Жике Петровића није потпуно расветљена. Изгледа да је у једном тренутку приступио четничком покрету, а затим се поново вратио у Београд, где му се изгубио сваки траг (ИАБ, БИА, П-6, Ратко Митровић).

32 Душан Јовановић Жућа, члан СКОЈ-а и један од руководиоца омладинског покрета у Београду ухапшен је 4. маја 1942. године од стране Специјалне полиције, а пуштен на слободу 21. маја 1942. године, пошто је претходно пристао да буде доушник. Одмах након пуштања из Специјалне полиције, он се преко Радослава Бибе Паљића, члана МК, поново повезао са средњошколским сектором, и већ 15. јула 1942. године допринео томе да се изврши провала у овом сектору. Уследио је у наредном периоду хапшење и откривање новоформираног МК СКОЈА, симпатизера или чланова СКОЈА-а, руководства централног школског актива и више школских актива у Београду, што је довело до хапшења 104 лица. Истрагом је утврђена кривица код 45 лица, док су остали пуштени. Душан Јовановић Жућа након јулске провале није више био само конфидент, већ је постао чиновник Антикомунистичког одсека и учествовао је у потказивању, откривању и ислеђивању ухапшених присталица НОП-а. Током 1943. године покушао је поново да се повеже са комунистичким покретом, и тада је доставио више полицијских извештаја о СКОЈ-у, који су пронађени код Василија Бухе приликом његовог хапшења. Полиција је Јовановића ухапсила 7. октобра 1943. године под оптужбом да је дао на увид службена акта Антикомунистичког одсека комунистима. Стрелан је у Маринковој бари 27. априла 1944. године (Видети: ИАБ, УГБ, СП IV-73/210, Предмет: Душан Јовановић Жућа; ИАБ, Д-XXXV-1313, Записници са саслушања Душана Јовановића Жуће.)

Лазара Дожића³³ и Тенка Далвовића.³⁴ Другу групу чине лица која су под притиском полиције одала информације, иако никада нису имали званични статус сарадника. Судаћи по велики провалама које је партијска организација имала у току рата, оваквих лица је било доста, иако су у послератној историографији истицани само најпознатији случајеви, попут Ратка Митровића³⁵, Vere Милетић³⁶

- 33 Лазар Дожић био је курир између ЦК КПЈ и ПК КПЈ за Црну Гору, а од 1942. године укључен у месну партијску организацију на Карабурми. Ухапшен је 15. јануара 1942. године и тада је пристао да сарађује са полицијом. Био је познатији под псеудонимом Сотир Сотировић, под којим је одавао податке полицији. Прве услуге које је Дожић учинио јесу била обавештења о томе како је на покрет деловало држање Ратка Митровића и пад осталих функционера, а затим извештај о формама скојевских и партијских организација и непосредним задацима. Такође је као једно од важних склоништа угрожених комуниста од полицијских потера показао склониште у кругу Опште државне болнице и у подрумима болничке зграде. Његов идентитет је био дуго скриван, с обзиром на то да је само Божидар Бећаревић строго поверљиво одржавао са њим контакт. Откривен је захваљујући писару Јанку Јанковићу, шефу картотеке, али је успео да се склони. Остала је потврђена његова улога у великој октобарској провали 1943. године, када је он упутио полицију на Мирка Парезановића. Због поверљивости документа није могуће тачно утврдити све појединости његовог рада. (Видети: ИАБ, УГБ-СП-IV 73/210, Записник Сотира Сотировића од 4. марта 1942. године; ИАБ, БИА, П-6, Ратко Митровић)
- 34 Тенко Далвовић је као ђак VI мушке гимназије био активан у СКОЈ-у. У једном тренутку 1941. године био је ухапшен и убрзо пуштен из затвора Специјалне полиције пошто је пристао да буде конфидент. Међутим, брзо је откривен, па му је конфидентски рад онемогућен, након чега је отворено сарађивао са полицијом као један од иследника Антикомунистичког одсека. Активно је помагао полицији у препознавању активиста СКОЈ-а које је познавао из свог ранијег рада, а кад је имао прилике, сам је учествовао у њиховим хапшењима. Био је познат по врло грубом односу према бившим саборцима. Тенко је касније премештен у Предстојништво градске полиције у Краљеву, где је покушао поново да се повеже са комунистима и врати међу своје бивше саборце, али му издаја није опрштена, тако да је убрзо стрељан од стране комуниста (ИАБ, УГБ, СП-IV/142/58, Записник о саслушању Тенка Далвовића од 18. јуна 1943. године; ИАБ, фонд 211, Окружни суд Београд, Суђење Божидару Бошку Бећаревићу, Николи Губарову и Светозару Вујковићу, Сведочење др Милорада Павловића).
- 35 Ратко Митровић је био члан Покрајинског комитета КПЈ за Војводину и инструктор ЦК. Ухапшен је августа 1941. године. На саслушању је изјавио да сумња да су чланови Месног комитета за град Београд: Радован Дакић, металски радник, Милош Матијевић, текстилни радник, Лена Перовић, бивша учитељица, Лука Шунка, кројачки радник, Рифат Бурџевић, студент права, и Ђуро Стругар, адвокатски приправник. Ускоро је уследило комплетно хапшење Месног комитета СКОЈ-а. Као чланове Централног комитета КПЈ Ратко Митровић је означио: Јосипа Броза Тита, Ивана Милутиновића, Сретена Жујевића, Светозара Вукмановића, Иву Рибара – млађег (као представника СКОЈА-а), Павла Папа, Мошу Пијаде, Рочка Чолаковића, једног Хрвата – приватног намештеника (вероватно је мислио на Андрију Хебранга), Божидара Адију, Милована Ђиласа, Крсту Пошивоу. Сматрао је да у ЦК партије има укупно 25 чланова. Уследила су хапшења доступних лица, која су често ланчано одавала информације и на тај начин начинила озбиљну штету скојевској и партијској организацији. (Видети: ИАБ, БИА, П-6, Ратко Митровић; ИАБ, СП IV-1/30, К. 164/3, Записник са саслушања Ратка Митровића; Пиљевић, Богдановић 1984: 260.)
- 36 Вера Милетић (1920–1944), члан КПЈ, непосредно пред бомбардовање послата у Пожаревац, где је остала у околини и илегално радила као члан Окружног комитета КПЈ за Пожаревачки округ. После војно-политичког саветовања одржаног августа 1943. године у Шумадији, Вера Милетић је са секретарем ПК КПЈ за Србију Благојем Нешковићем послала у Београд, где је преузела дужност секретара Месног комитета КПЈ за Београд. По доласку у Београд илегално је становала код Мирослава и Оливере Парезановић у Ластиној улици број 9, где се од 1941. године налазило складиште технике Покрајинског комитета за Србију. Полиција је у ноћи између

и Василија Бухе³⁷, који су сматрани „великим издајницима“ КПЈ. Пошто се радило о вишим партијским функционерима који су одлично познавали партијску мрежу, чињеница да су они проговорили у полицији повлачила је за собом тешке последице по комунистички илегални покрет који је претрпео значајне губитке, па се њихова „издајничка улога“ потенцирала, док се са друге стране занемаривала чињеница да је велики број нижих руководилаца, као и ухапшених симпатизера и чланова, такође одавала своје везе.³⁸

На основу наведених података примећујемо да је у периоду од 1942. до 1944. године постојао и одређени број ухапшених који је упућен у Завод за принудно

4. и 5. октобра ухапсила Парезановиће, а следећег јутра и Веру Милетић која се ту илегално скривала. У затвору полиције одала је све податке које је знала из партијских кругова у којима се кретала, што јој је касније од стране КПЈ замерано као велика издаја. Вера Милетић била је заточена у Бањичком логору и стрељана је 7. септембра 1944. године у Јајинцима. Код појединих аутора се јавила идеја да је заправо преживела рат и да је одмах по ослобођењу убијена због издаје од стране комунистичког режима у Пожаревцу (АС, Фонд БИА, 183/11, Саслушање Вере Милетић).

37 Василије Буха (1913–1944) био је најпре члан Месног комитета КПЈ за Београд, а затим и Покрајинског комитета КПЈ за Србију. После састанка ПК КПЈ за Србију, 23. јуна 1941, на којем је донесена одлука о припремама за оружану борбу у Србији, отишао је у Ниш и обављао дужност инструктора ПК КПЈ за јужну Србију. Половином 1942. постао је члан Бироа Покрајинског комитета, а потом и секретар Покрајинског повереништва КПЈ за јужну Србију. Ухапшен је у Београду 5. октобра 1943. године. Приликом истраге у Специјалној полицији открио је многе чланове и читава партијска руководства у унутрашњости Србије, који су затим ухапшени, а многи и послати у концентрационе логоре. Стрељали су га припадници окупаторских снага 1944. године у Београду. (ИАБ, 8653, Саслушање Василија Бухе од 7. октобра 1943. године).

38 Погледати као примере досијеа: ИАБ, УГБ, СП-IV: 156/12 Лазовић Ђура; 156/18 Бојовић Гојко, 156/19 Обрадовић Александар; 156/20 Борели Феодор; 156/21 Јанковић Миленко; 156/22 Бањац Ђорђе; 156/23 Крајиновић Стеван; 156/27 Дорословачки Васа; 156/31 Булат Бранко; 156/32 Мартиновић Милић; 156/33 Булајић Петар; 156/38 Вијоровић Предраг; 156/34 Мађаревић Ђура; 156/35 Павишић Стеван; 156/36 Радојчић Горан; 196/3 Седић Ибрахим; 196/4 Ђорђевић Надежда; 196/5 Стојчевић Јован; 196/6 Станимировић Мирослав; 196/7 Голубовић Александра; 196/9 Радаков Исидор; 196/10 Мирчетић Љубомир; 196/11 Станимировић Јован; 196/12 Ускоковић Урош; 196/13 Иванов Алексеј; 196/14 Никитовић Миодраг; 196/15 Јевтовић Драгољуб; 196/16 Крстић Бранислав; 196/17 Марковић Милан; 196/19 Николић Даница; 196/20 Поповић Гргур; 196/21 Јевтовић Миланка; 196/22 Паљић Радмила; 196/23 Пејиновић Стеван; 196/24 Хицл Јарослав; 196/25 Штрбић Антон; 196/26 Прокић Мирко; 196/27 Мирковић Бранислав; 196/28 Смијановић Милорад; 196/29 Јовић Ђорђе; 196/30 Вуковић Милутин; 196/31 Зековица Олга; 196/32 Јовановић Вера; 196/33 Атанацковић Вера; 196/34 Брежанин Милена; 196/35 Коруповић Драгиша; 196/36 Коњик Бранко; 196/38 Савкић Миливоје; 196/39 Недељков Младен; 196/42 Јакшић Ненад; 196/43 Лалић Миливоје; 196/44 Ристић Божидар; 196/45 Бекић Божидар; 196/46 Телечки Радомир; 196/47 Орешковић Милан; 196/48 Орешковић Славко; 196/52 Јанићијевић Ратко; 196/53 Лукић Војин; 196/54 Костић Живојин; 196/61 Савић Радомир; 196/62 Феликс Милорад; 196/63 Василијевић Аврам; 196/64 Петровић Божидар; 196/65 Стојановић Стојадин; 196/66 Вељковић Љубисав; 196/67 Лазић Миливоје; 196/69 Банчевић Живан; 196/70 Николић Георгије; 196/71 Зековица Љубомир; 196/72 Пајић Мане; 196/73 Радулашки Милорад; 196/74 Бошковић Иван; 196/75 Алексић Анђелка; 196/76 Андеселић Вера; 196/77 Кулиџан Зора; 196/78 Маринковић Олга; 196/79 Бранковић Александар; 196/81 Божић Радмила; 196/82 Ђурић Танасије; 196/83 Живковић Ранисав; 196/84 Катић Кристина; 196/85 Миловановић Милош; 196/86 Николић Алекса; 196/87 Петковић Драгољуб; 196/88 Секулић Александар.

васпитање омладине у Смедеревској Паланци. Према истраживањима Александра Стојановића, главни задатак Завода је било политичко преваспитавање левичарски и ненационално настројене омладине. Од тренутка када је почела са радом, 22. септембра 1942. године, па до 3. октобра 1944. године, када је престала да постоји, кроз ову поправно-васпитну установу прошло је око 1200 штићеника (Стојановић 2015: 378–389; Стојановић 2017: 85–122). У Завод су слали млади активисти, студенти и средњошколци, махом чланови или симпатизери СКОЈ-а, који су претходно испитивани у затворима Специјалне полиције, а току његовог постојања из Завода је пуштено око 900 „преваспитаних“ омладинаца (Стојановић 2015: 388). Евидентно је да су у Завод упућивани они омладинци за које је у току истражног поступка процењено да се на њихово опредељење може деловати, односно да врло вероватно ни у току самог истражног поступка нису имали „херојско“ држање пред иследницима. То потврђује и изјава Божидара Бећаревића, према којој је он био главни иницијатор за оснивање ове установе, у коју су слали млади комунисти између 14 и 25 година старости, а на које се могло утицати у идеолошком смислу.³⁹ Чињеница да је највећи број из Завода и пуштан као „преваспитан“ говори у прилог да се у томе и успело.

КПЈ у Београду је у току окупације у више наврата претрпела велике провале, које су биле резултат попуштања њених чланова или симпатизера под притисцима полиције, ланчано одајући једни друге. Илегална партијска организација је у току рата била у више наврата обнављана, на чему је првенствено инсистирао Благоје Нешковић, секретар ПК за Србију, све до изласка на слободну територију у лето 1943. Године (Мирковић 2018: 135). Велика октобарска провала 1943. године која је потом уследила и чињеница да су откривени руководиоци који су имали задатак да реорганизују покрет, довела је до прекида праксе његовог обнављања. Самим тим је и број ухапшених у 1944. години био битно смањен.

ЗАКЉУЧАК

Истраживање спроведено на основу доступних извора показало је да је више од половине свих ухапшених и ислеђиваних у Београду од стране Антикомунистичког одсека у току Другог светског рата, тј. укупно 5519 лица, пуштено на слободу одмах после испитивања, те да према овим лицима није примењивана сурова физичка тортура. Мотиви ослобађања су били различити: од недовољно доказа о кривици током истраге, интервенција од стране родбине и пријатеља у полицији⁴⁰, преко прихватања сарадње са полицијом и confidentског положаја, до тога да су поједини агенти попут Јанка Јанковића, шефа картотеке, гајили и личне симпатије према НОП-у и допринели ослобађању појединаца.

39 ИАБ, БИА, ф. 1, п. 2, Божидар Бећаревић.

40 Добар пример су сећања Милана Ђоковића, у којима описује како су он и Раша Плаовић (обојица познати комунисти и масони), били саслушавани у Специјалној полицији и то од стране Радана Грујића, Стевана Штерића и шефа одсека Божидара Бећаревића, али су на интервенцију Миливоја Јовановића, пуштени на слободу без икаквих последица и физичке тортуре (Ђоковић 1994: 588–593).

Извори су показали да је проценат лица која су била изложена најсуровијим видовима психофизичке тортуре од стране иследника (број настрадалих током истражног поступка и оних упућених на болничко лечење) био релативно мали и износио је око 10% свих ислеђиваних у Београду током Другог светског рата од стране овог одсека. Према осталим лицима примењиване су блаже методе у виду наговарања на сарадњу, вербалних застрашивања, суочавања са партијским друговима који су већ признали кривицу и теретили оптуженог, вишесатних ноћних испитивања која су појачавала физичку исцрпљеност затвореника, вређања и шамарања.

Такође је запажено да се доступна мемоарска грађа која описује садистичка малтретирања у полицији са једне стране и „херојског држања“ ухапшених са друге стране, махом бавила појединачним случајевима наводећи најчешће само најдрастичније примере тортуре. Ова сведочанства коришћена су од стране комунистичке пропаганде у сврху генерализације, док се број оних који су пуштани услед недостатка доказа или су пристајали да сарађују са Антикомунистичким одсеком, занемаривао. У складу са тим, у послератној историографији и колективном памћењу створен је мит да су се ухапшени комунисти скоро увек „добро држали“ на испитивањима у Специјалној полицији. Сачувана документа Покрајинског комитета за Србију показују управо супротно. Много ухапшених пуштано је из полиције јер су пристајали на сарадњу са иследницима, што је посебно евидентно када је реч о скојевцима и младим комунистима, због којих је и основан Завод за принудно васпитавање омладине у Смедеревској Паланци, где је „преваспитано“ око 900 омладинаца.

Понашање иследника према ухапшенима готово без изузетка приказивано је као садистичко. Истраживање је потврдило да јесте било речи о насилним методама, али да се степен суровости битно разликовао од случаја до случаја, у зависности од тога како су се хапшеници држали на саслушању, као и од тога да ли су од раније били познати полицији као значајнији функционери у покрету. Отуда овај рад представља основу за даља истраживања, као и за продубљивање постојећих о стварном броју оних који су пристајали на сарадњу са полицијом приликом ислеђивања, као и броју оних који на саслушањима нису ништа одали, без обзира на методе којима су били подвргнути.

ИЗВОРИ

- Архив Југославије, Фонд 516, Мемоарска грађа.
 Архив Србије, Фонд 183/11, Збирка докумената Безбедносно-информативне агенције.
 Историјски архив Београда, Фонд 2157, Легат Благоја Нешковића и Браниславе Перовић–Нешковић.
 Историјски архив Београда, Фонд 1185, Збирка мемоарске грађе и бањичког логора.
 Историјски архив Београда, Фонд 1886, Збирка досијеа револуционара радничког покрета и народноослободилачког покрета.
 Историјски архив Београда, Фонд 221, Окружни суд Београд.
 Историјски архив Београда, Фонд 1, Управа града Београда – Специјална полиција.
 Приватна архива Драгана Јанковића, Сећања Милуна Стефановића.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Николић, Мраовић 2020: Јасмина Николић, Маријана Мраовић (ур.). *Деловање народноослободилачких јединица на територији Србије и Пожаревачкој окуи у Другом светском рату – одабрана докумениа*, Пожаревац: Историјски архив Пожаревац.

ЛИТЕРАТУРА

- Begović 1989: Sima Begović. *Logor Vanjsa*, I. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Божовић 1995: Бранислав Божовић. *Београд између два светска рата: Ујрава града Београда 1918–1941*. Београд: Историјски архив Београда.
- Божовић 1998: Бранислав Божовић. *Београд под комесарском ујравом 1941. године*. Београд: Институт за савремену историју.
- Божовић 2014: Бранислав Божовић. *Специјална полиција у Београду 1941–1944*. Београд: Завод за уџбенике.
- Vasić 1977: Mirosljub Vasić. *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Дамјановић 1966: Миланца Дамјановић. *Најредни покреи сјуденаиа Београдској универзитетиа: ирилој историји. Од 1919. до 1929. године*, I. Београд: Нолит.
- Димић 2018: Љубодраг Димић. „Историографске контроверзе о историји Југославије“. *Контроверзе у српској историографији*. Ур. Михаило Војводић. Београд: САНУ, 101–130.
- Ђоковић 1994: Милан Ђоковић. *Онај сираи Београд*. Београд: Српска књижевана задруга.
- Марјановић 1964: Јован Марјановић. *Србија у Народноослободилачкој борби: Београд*. Београд: Нолит.
- Матијашевић 2017: Мартин Матијашевић. „Организација и методе рада одељења Специјалне полиције Управе града Београда 1941–1945“. *Култура полица*, 32, 65–81.
- Мирковић 2015: Ена Мирковић. „Активности Благоја Нешковића у револуционарном покрету на почетку Другог светског рата“. *Башишина*, св. 39, 209–229.
- Мирковић 2018: Ена Мирковић. *Блајоје Нешковић*. Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић.
- Николић 1990: Коста Николић. *Большевиизација Комунистичке партије Југославије 1919–1929. Историјске послице*. Београд: Институт за савремену историју.
- Николић 2002: Коста Николић. *Сирах и нага у Србији 1941–1944: Свакодневни живои под окуиацијом*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Petranović 1992: Branko Petranović. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar.
- Радојевић 2018: Мира Радојевић. „Милан Неђић у српској историографији“. *Контроверзе у српској историографији*. Ур. Михаило Војводић. Београд: САНУ, 83–99.
- Ристановић 2019: Раде Ристановић. *Облици оијора у окуираном Београду (1941–1941)*. Докторски рад. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Ристановић 2013: Раде Ристановић. *Акције комунистичких илеалаца у Београду 1941–1942*. Београд: Агенција „Филип Вишњић“.
- Ристановић 2014: Раде Ристановић. „Годишњи извештај одељења Специјалне полиције о сузбијању делатности комунистичког покрета отпора у Београду током 1941“. *Токови историје*, 1, 228–231.
- Смилевски 1961: Видоје Смилевски. „О условима илегалног рада у Београду КПЈ у Београд 1941–1942“. *Годишњак града Београда*, VIII, 151–160.
- Станковић, Димић 1996: Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић. *Историографија под надзором: ирилози историји историографије*. Београд: Службени лист СРЈ.
- Стојановић, Бајагић 2014: Александар Стојановић, Душан Бајагић. „Колаборација у окуираној Европи 1939–1945: Компаративна анализа француског, грчког и српског искуства“.

- Историја и географија: сусрећи и њрожимања: шемајски зборник радова*. Ур. Софија Божић. Београд: Институт за новију историју Србије, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Институт за славистку Ран, 53–88.
- Стојановић 2015: Александар Стојановић. *Идеје, полицички пројекти и њракса владе Милана Недића*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Стојановић 2017: Александар Стојановић. „Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци“. *Генерал Милан Недић и домаћа ујрава у Србији 1941–1944. године – научни њољеди*. Ур. Вељко Ђурић Мишина. Београд: Музеј жртава геноцида, 85–122.
- Туцовић 2017: Радосав Туцовић. „Агенти Специјалне полиције и начини њиховог деловања у окупираној Србији (1941–1944)“. *Годишњак за друшћивену историју*, 1, 25–46.

Ена S. MIRKOVIĆ

INVESTIGATION OF ARRESTED COMMUNISTS IN THE SPECIAL POLICE
IN OCCUPIED BELGRADE (1941–1944)

SUMMARY

Shortly after the occupation, by order issued on April 25, the authority of the Belgrade Police was re-established, and it was divided into three departments: Administrative, Special police and Criminal police. The Special police played a particularly important role during the occupation. Its main task was to fight against the communist movement, in which the IV Anti-Communist Department with its head of department Božidar Bečarević stood out. During the war, the Special police were remembered for the extremely cruel methods used by agents against suspicious and arrested communists, which overcame the ruthlessness of the occupation authorities.

The research showed that the post-war communist historiography was very subjective when it described the attitude of the arrested communists in front of the investigators of the Anti-Communist Department. So, many of those who agreed to cooperate with agents, either under pressure from the police or out of their own interests, were deliberately ignored. On the other hand, the behaviour of the investigators towards the arrested was almost without exception presented as sadistic. In fact, the research showed that there were certainly violent methods used against the arrested communists, but that the degree of cruelty differed significantly from case to case, and that more than half of those arrested were released almost immediately without cruel physical torture.

Key words: World War II, Special Police, Belgrade, anti-communist department, prisoners, methods.